

MIRA MENAC-MIHALIĆ

Katedra za dijalektologiju i povijest hrvatskoga jezika
Filozofskog fakulteta u Zagrebu
Ivana Lučića 3, HR-10000 Zagreb
mmenac@ffzg.hr

ANITA CELINIĆ

Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje
Republike Austrije 16, HR-10000 Zagreb
acelinic@ihji.hr

ČAKAVSKO NARJEČJE U JEZIČNIM ATLASIMA

(s primjerima karata razvoja *ę u 'jezik', 'jetra', 'žeđ')

U trenutku kad hrvatski jezik još nema svoj atlas, ali se već godinama obavljaju pripremni poslovi za njegovu izradu, hrvatski se jezični prostor, pa tako i čakavsko narječje kao njegov dio, može promatrati u okviru atlasâ koji obuhvaćaju šire područje. To su *Općeslavenski jezični atlas* i *Europski jezični atlas*. U radu je prikazana uključenost čakavskih punktova u tim atlasima. Na građi za *Općeslavenski lingvistički atlas* i *Hrvatski jezični atlas* istražen je razvoj prednjeg nazala *ę iza palatalnih suglasnika *j, č, ž* u vokal tipa *a* ili *e* i izrađene su tri karte.

I.

Jezični atlasi sistematizirane su zbirke karata koje prikazuju lingvistički krajobraz, odnosno ukupnost izoglosâ (linijâ koje omeđuju prostiranje neke jezične pojave) na promatranome jezičnom području, bilo da ono obuhvaća jedan jezik u cjelini ili njegov dio (npr. određeni dijalekt) ili pak više jezika. Jezični su atlasii produkti lingvističke geografije – dijalektologiji srodne lingvističke discipline koja proučava pitanja teritorijalnog rasporeda jezičnih pojava. Lingvistička se geografija bavi izradom jezičnih karata i atlasa, odnosno smještanjem jezičnih pojava u organskim govorima na zemljopisnu kartu. Prijenos jezičnih pojava na zemljovid obično pokazuje kako njihovo rasprostiranje karakteriziraju složeni odnosi u kojima se izoglose najčešće

ne poklapaju, već se na različite načine prepleću, sijekući se ili tvoreći tzv. snopove, tj. idući blizu jedna drugoj.

Tumačeći karakter i suodnose među izoglosama, lingvistička geografija omogućava izvođenje važnih zaključaka o povijesti jezika i njegovih dijelova (narječja, dijalekata), o vezama među njima, o relativnoj kronologiji u razvoju jezičnih pojava. Konačno, lingvistička geografija omogućava da se spomenuta unutarnja rekonstrukcija jezičnih pojava poveže s poviješću govornikâ – jezičnih nositelja na promatranome području, odnosno, kad je o atlasu jednoga jezika riječ, s nacionalnom poviješću.

Budući da prikazuju terenski raspored jezičnih pojava u živim, organskim govorima, da bi jezični atlas nastali, izabrana područja moraju biti u velikoj mjeri istražena. To, s jedne strane, uključuje terensko istraživanje svih naseljenih mjesta u predviđenoj mreži punktova (koja obično ima razmjerno ravnomjeran terenski raspored) i, s druge strane, kvalitativnu i kvantitativnu ujednačenost terenski prikupljene građe. Ta se ujednačenost osigurava primjenom jedinstvenog popisa pitanja (dijalektološkog upitnika) u svim istraživanim punktovima.

Uza sve spomenuto, za izradu jezičnog atlasa potrebno je stručno i ujednačeno dijalektološki interpretirati građu.

Izrada jezičnog atlasa jedan je od najkompleksnijih, ali i najvažnijih dijalektoloških zadataka. Atlas daje cjelovitu sliku o jezičnom sustavu u njegovoj teritorijalnoj diferenciranosti. Uopćava skupljeni dijalektološki materijal i istovremeno služi kao osnova za nova, dubinska sinkronijska i dijakronijska istraživanja, nudeći opširne podatke za razradu dijalektnog članjenja nacionalnoga jezika. Jezični atlas omogućuje zorniji i cjelovitiji pogled na dijalektnu raznovrsnost određenoga jezika.

Sve ove načelne informacije o izradi jezičnih atlasa navedene su kako bi se moglo sagledati aktualno stanje hrvatske lingvističke geografije: što od spomenutoga danas postoji, a što ne, što se u današnjem trenutku može, a što ne može ostvariti.

Naime, osnovna je činjenica da hrvatski jezik danas još nema svoj atlas. Ipak, dijalektolozi već godinama obavljaju pripreme za njegovu izradu jer je, kao što je u uvodu rečeno, za to potrebno izvršiti vrlo opsežne preliminarne poslove. U trenutku, dakle, kad još nije napravljen Hrvatski jezični atlas, hrvatski se jezični prostor, pa tako i čakavsko narječje kao njegov dio, može promatrati u okviru atlasâ koji obuhvaćaju šire područje, a u koje smo uključeni. To su veliki višejezični atlas: Općeslavenski lingvistički atlas (OLA) i Europski lingvistički atlas (ALE).

OLA ima 853 naseljena punkta, istražena po posebnom upitniku s 3454

pitanja. U OLA se dijalektološke pojave prikazuju na temelju pojedinačnih riječi.

Hrvatski su govori u OLA predstavljeni s 39 punktova. Od toga je 13 čakavskih – 10 u Hrvatskoj i 3 u Gradišću: Brinje, Cres, Čemba (Schandorf, Austrija), Dobrinj, Komiža, Lastovo, Pajngrt (Baumgarten, Austrija), Rukavac, Sali, Stinjaki (Stinatz, Austrija), Trogir, Vrbanj, Žminj.

Knjige se objavljuju u dva niza i u njima je hrvatska, dakle i čakavska građa. U fonetsko-gramatičkom nizu objavljeno je osam knjiga: refleksi *ě, *e, *o, *br, *vr, *bl, *vl, *b, *v, *o, *e (usp. OLA FG 1–8).

U leksičko-tvorbenom nizu objavljeno je sedam knjiga: životinjski svijet, stočarstvo, biljni svijet, poljoprivreda, domaćinstvo i pripremanje jela, zanimanja i društveni život, čovjek (usp. OLA LS 1–7).

Za sve su hrvatske, pa tako i za sve čakavske govore iz OLA izrađeni odgovarajući fonološki opisi, objavljeni u poznatoj sarajevskoj knjizi *Fonološki opisi...* iz 1981. godine. Riječ je o zbirci fonoloških opisa nastaloj na temelju potreba OLA – kako bi se objasnili glasovni odnosi među različitim dijalektima te kako bi se sastavljačima karata omogućilo da glasovne likove zabilježene na terenu pravilno interpretiraju u fonološkoj i dijakronijskoj perspektivi (Fonološki 1981: 2). No, zbog svoje opsežnosti i sustavnog pristupa velikom broju različitih govora, ta je knjiga prerasla svoju atlasnu zadaću i postala bogat izvor usporedivih fonoloških podataka za različita daljnja dijalektološka istraživanja, bilo sintetičkoga ili analitičkog tipa. Svojom prisutnošću u OLA sa spomenutih 13 punktova čakavsko je narječje uključeno u dijalektološka, povijesnojezična, etimološka, komparatistička i lingvogeografska istraživanja u najširim slavističkim razmjerima.

U Europskome lingvističkom atlasu (ALE) predstavljene su sve europske jezične porodice. Cilj toga djela utvrđivanje je korelacijskih osobina raznih jezika i njihovih dijalekata bitnih za rekonstrukciju povijesti europskih jezika, a ujedno i prikaz odnosa među jezicima. Njegovi počeci sežu u 1965. godinu, od 1970. pod zaštitom je UNESCO-a. Prilozi se počinju objavljivati 1975. Sedam dovršenih atlasa posvećeno je leksiku i različitim semantičkim poljima: biljke, životinje, prirodne pojave, obrada zemlje, poslovi, tijelo i osjetila, obitelj.

U ALE je uključeno 17 hrvatskih govora, od toga pet čakavskih: Rukavac, Sali, Veliki Borištof (Großwarasdorf, Austrija), Vrbanj i Žminj.¹

Planirani Hrvatski jezični atlas (HJA), od ukupno četrinstotinjak punktova, obuhvaća 102 čakavska punkta, od čega 16 izvan Hrvatske. Čakavsko je jedino od triju hrvatskih narječja u kojemu su dosad istraženi svi punktovi,

¹ Osim V. Borištofa, ostala su četiri punkta ista kao u OLA.

nekoliko od njih, doduše, po skraćenom upitniku. U navedeni broj punktova uključeni su i svi punktovi OLA odnosno ALE. Donosimo popis čakavskih punktova HJA abecednim redom:

Bajngrob (Weingraben, Austrija), Banj, Baška, Beli, Bizonja (Bezenye, Mađarska), Boljun, Božava, Brest, Brinje, Brseč, Brusje, Cres, Čemba (Schandorf, Austrija), Četar (Csatár, Mađarska), Dobrinj, Dubašnica, Filež (Nikitsch, Austrija), Frelištof (Jevišovka, Češka), Generalski Stol, Glavani, Gornji Rabac, Grdoselo, Grohote, Hajmaš (Nagyhajmás, Mađarska), Hrvatski Grob (Chorvátsky Grob, Slovačka), Hrvatski Židanj (Horvátzsidán, Mađarska), Hvar, Jandrof (Jarovce, Slovačka), Jurkovo Selo, Kaldir, Kali, Kalje, Kastav, Kaštel Kambelovac, Kaštelir, Koljnof (Kópháza, Mađarska), Komiza, Kraljevica, Krasica, Krilo Jesenice, Kršan, Kučišće, Lastovo, Ložišća, Lumbarda, Lun, Lupoglav, Materada, Medulin, Medveja, Murter, Nerezine, Nova Gora (Neuberg, Austrija), Novi Vinodolski, Novo Selo (Devínska Nová Ves, Slovačka), Nugla, Njivice, Ogulin, Olib, Omišalj, Orlec, Oštarije, Otočac, Pag, Pajngrt (Baumgarten, Austrija), Pazin, Petrčane, Podkilavac, Pražnica, Primošten, Rab, Rakalj, Rovinjsko Selo, Rukavac, Sali, Senj, Silba, Stanovi, Stari Grad, Stinjaki (Stinatz Austrija), Studena, Sukošan, Susak, Sveti Filip i Jakov, Sveti Martin, Tkon, Tribunj, Trogir, Ugljan, Ustrine, Vabriga, Vela Luka, Veli Iž, Veliki Borištof (Großwarasdorf, Austrija), Vis, Vodice, Vrbanj, Vrbnik, Vrgada, Vukova Gorica, Zlarin, Žminj.

Isto kao kod OLA, svi su punktovi za HJA istraženi po jedinstvenome upitniku s 2097 pitanja (što je za trećinu manje nego OLA). Istraživanjem svih navedenih punktova HJA po tome upitniku skupljena je golema i bogata građa, čija je dodatna vrijednost, kao i kod svih istraživanja za atlase, u međusobnoj kompatibilnosti odnosno usporedivosti podataka. Osim za predviđeni HJA, ta građa može biti temelj i za brojna druga istraživanja.

Činjenica da su za HJA istraženi svi punktovi omogućila je da se pristupi izradi fonoloških opisa čakavskih govora, koji se u bitnim crtama oslanjaju na fonološke opise OLA. Temeljna je njihova svrha da osiguraju adekvatno fonološko tumačenje građe zapisane u upitnicima HJA; bez njih bi izrada karata i pisanje popratnih komentara u atlasu bilo znatno otežano. No, osim spomenute atlasne svrhe, njihova će primjena biti znatno šira – u dijalektologiji i u brojnim srodnim lingvističkim disciplinama.

Rad na atlasima zaslužan je za sustavno prikupljanje i interpretiranje hrvatske dijalektne građe. Rezultati istraživanja na atlasima pružaju velike mogućnosti daljnjih dijalektoloških analiza i sinteza. Desetljećima su rezultati rada na atlasima u Hrvatskoj bili teže dostupni široj javnosti. Zadnjih godina nova tehnologija omogućuje im mrežni pristup.²

² Konkretno, kartama OLA može se pristupiti na mrežnoj stranici OLA www.slavatlas.org.

II.

Na građi za jezične atlase (OLA i HJA) istražili smo jednu pojavu karakterističnu za čakavsko narječje. Riječ je o razvoju prednjeg nazala *ę iza palatalnih suglasnika *j, č, ž* u vokal tipa *a* ili *e*. U govorima u kojima se na tom mjestu razvio vokal tipa *a* došlo je do jednačenja razvoja *ę* s razvojem polaznoga *a* i, u većini punktova, polaznoga *a*. Izvan navedenoga fonološkog konteksta (palatala *j, č, ž*) refleks *ę* izjednačio se s refleksom polaznoga *e* i, u dijelu punktova, s refleksom *jata*. Činjenica da su svi čakavski punktovi HJA istraženi omogućuje da se izradom jezičnih karata dobije detaljan uvid u rasprostiranje promatrane pojave. Pojavu promatramo na primjerima triju riječi ('jezik', 'žeđ' i 'jetra'), od kojih su prve dvije obrađene i u objavljenim kartama OLA. Punktovi zajednički HJA i OLA na kartama su zaokruženi. Radi kompatibilnosti, karte su izrađene metodologijom OLA, odakle su preuzeti i simboli i izoglosa nenaglašenosti. U odnosu na OLA, gdje toga nema, na kartama je, zbog važnosti pojave za čakavsko narječje, istaknuta i izoglosa razvoja *ę > *a*, a zbog specifičnosti problematike na karti 'žeđ' je izrađena i izoglosa *i*-osnova. Kao podloga uzeta je radna verzija karte za HJA. Iza karata 'jezik' i 'žeđ' donosimo i odgovarajuće karte OLA (v. Dodatak 3 i 5), kako bismo omogućili smještanje promatrane pojave i u širi slavenski kontekst.

Građa HJA i OLA za karte 'jezik', 'žeđ' i 'jetra'³

58 Kalje: jez¹ik||jezik ◻ žęja ◻ jętra; 61 Jurkovo Selo: jez¹ik ◻ žęć ◻ jętra; 79 Vukova Gorica: jęzik ◻ zęja ◻ jętra; 81 Generalski Stol: jęzik ◻ žęja ◻ jętra; 82a⁴ Ogulin: jęzik ◻ žęj ◻ –; 82b Oštarije: jęzik ◻ žęj(a) ◻ –; 166 Materada: jez¹yk ◻ žęja ◻ jętra; 167 Vodice: – ◻ – ◻ –; 168 Brešt: zaj¹ik ◻ – ◻ i¹ętra; 169 Sveti Martin: zaj¹ik ◻ žęja ◻ i¹ętra; 170 Nugla: zaj¹ik ◻ – ◻ i¹ętra⁵; 171 Vabriga: jez¹ik ◻ žęza ◻ –;

³ Napomene:

- crtom (–) se označava: a) nepostojanje željenog odgovora i b) izostanak podatka u Upitniku za HJA odnosno OLA
- dvostrukom crtom (||) označavaju se fonetsko-fonološke varijante
- kvadratićem (◻) su odijeljeni odgovori unutar istoga punkta
- građa HJA donosi se hrvatskom dijalektološkom transkripcijom; u odnosu na način bilježenja u nekim upitnicima za HJA, u indeksu su znakovi za prozodeme ujednačeni
- punktovi i građa OLA navode se kosim slovima, iza podataka za iste punktove HJA, po redosljedu HJA; građa OLA navodi se transkripcijom OLA (za nju v. sveske atlasa OLA ili knjigu *Fonološki opisi...*, Sarajevo, 1981.; ovdje samo napominjemo da znak *ę* hrvatske transkripcije i znak *a* transkripcije OLA označavaju isti glas – velarizirano *a*)
- građa za HJA i OLA mjestimice se razlikuje; na karte su u takvim slučajevima ucrtana oba podatka odnosno simbola

⁴ Na karti je simbol za punkt 82a ucrtan lijevo od brojke 82, a za punkt 82b desno od nje.

⁵ ę interpretiramo kao ę.

172 Kaštelir: jazik ◻ žēja ◻ jêtra; 173 Kaldir: zajik ◻ žēja ◻ jêtra; 174 Lupoglav: zajik ◻ žējá ◻ jêtra; 175 Grdoselo: zajik ◻ žēja ◻ jêtra; 176 Boljun: zajik ◻ žičč ◻ jêtra; 177 Pazin: zajik ◻ žēja ◻ jêtra; 178 Rovinjsko Selo: jezík ◻ žêža ◻ – trôba; 179 Žminj: zaik ◻ žičja ◻ jêtra + *OLA 22 Žminj: za'ik ◻ žič:ja ◻ – ut'roba, 'črna koro'dela*; 180 Kršan: zajik ◻ žēja ◻ jêtra; 181 Gornji Rabac: zajik ◻ žēja ◻ – drôp; 182 Glavani: jezík ◻ žêža ◻ – trôba; 184 Rakalj: jazik ◻ žéd ◻ – utrôba; 185 Medulin: jezík ◻ žéd ◻ – utrôbica; 188 Studena: zājik ◻ žēja ◻ jêtra; 189 Kastav: zājik ◻ – ◻ – ; 190 Podkilavac: zajik ◻ žēja ◻ jêtra; 191 Medveja: zajik ◻ žēja ◻ jêtra; 192 Krasica: zajik ◻ žēja ◻ jêtra; 198 Brseč: zajik ◻ žēja ◻ jêtra; 199 Kraljevica: zajik ◻ žejallžejá ◻ jêtra; 204 Omišalj: zajik ◻ žējá ◻ jêtra; 205 Njivice: zajik ◻ žēja ◻ jêtra; 206 Beli: zājik ◻ žāj ◻ jêtra; 207 Dubašnica: jezikk⁺jazik ◻ žāja ◻ jâtra; 208 Dobrinj: zajik ◻ žējá ◻ jêtra + *OLA 24 Dobrinj: za'jik ◻ žē:ja ◻ je:tra*; 209 Vrbnik: zajik ◻ žējá ◻ jêtra; 210 Novi Vinodolski: zajik ◻ žejá ◻ jêtra; 211 Cres: – ◻ – ◻ – + *OLA 23 Cres: za'jik ◻ – ◻ –*; 212 Baška: zājik ◻ žēja ◻ jêtra; 213 Orlec: zajik ◻ žāj ◻ jêtra; 214 Ustrine: zājik ◻ žāj ◻ jêtra; 215 Rab: jezík ◻ – ◻ jâtra; 216 Nerezine: zajik ◻ žujá ◻ jêtra; 217 Susak: zajyk ◻ zājallžāja ◻ jâtra 'riblja jetra'; 219 Senj: jezík ◻ žēja ◻ jâtra; 220 Brinje: jezík ◻ žēja ◻ – cŕna žigerica + *OLA 34 Brinje: jé:zik ◻ žè:ja ◻ –*; 222 Otočac: jezík ◻ žēja ◻ – žigerica; 223 Lun: zajik ◻ žāja ◻ jâtra; 226 Pag: zājik ◻ žāj ◻ – utrôbica; 227 Silba: zajik ◻ žāja ◻ jâtra; 228 Olib: zajik ◻ žôja ◻ jôtra; 239 Božava: zajik ◻ žāja ◻ jâtra; 240 Ugljan: jazik ◻ žéd ◻ jôtra; 241 Petrcane: jézík ◻ žêž ◻ – žigerica; 242 Stanovi: jezík ◻ žêža ◻ – žigerica; 244 Veli Iž: zājikk⁺jezik ◻ žāja ◻ jâtra, žigerica; 245 Kali: jazik ◻ žūada ◻ jūatra; 246 Sukošan: jezík ◻ žêža ◻ – žigerica; 247 Banj: jazik ◻ žêda ◻ – cŕna žigerica; 249 Sali: jezikk⁺zajik ◻ žāja ◻ jâtra, žigerica + *OLA 37 Sali: je'zi:kk⁺za'ji:k ◻ 'zq:jall'zu:ja ◻ – 'črna žigericall'zygerica*; 250 Sv. Filip i Jakov: – ◻ žêž ◻ – ; 251 Tkon: jazik ◻ žêda ◻ – žigerica; 252 Vrgada: jazik ◻ žêža ◻ – žigerica; 255 Murter: jezikk⁺jazik ◻ žêž ◻ jêtra; 256 Tribunj: jazik ◻ žêž ◻ – žigerica cŕna; 259 Zlarin: jazik ◻ žêžllžēja ◻ jâtra; 261 Primošten: jazikk⁺jezik ◻ žêža ◻ – cŕna žigerica; 263 Trogir: jazik ◻ žêda ◻ – žigerica + *OLA 43 Trogir: ja'zik ◻ žē:da ◻ – ut'robica*; 264 Kaštel Kambelovac: jazik ◻ žêž ◻ – žigerica; 267 Grohote: jazik ◻ žēja ◻ – otrôbica; 268 Krilo Jesenice: jazik ◻ žēja ◻ – žigerica; 270 Ložišća: jazik ◻ žôja ◻ – utrôbica; 271 Praznica: jazik ◻ žēja ◻ – utrôbica; 275 Komiža: jazyk ◻ žēja ◻ jôtra + *OLA 42 Komiža: ja'zik ◻ žē'ja ◻ jô:tra*; 276 Vis: jazik ◻ žēja ◻ jôtra; 277 Hvar: jazik ◻ žēja ◻ jôtra; 278 Brusje: jazik ◻ žēja ◻ jôtra; 279 Stari Grad: jazik ◻ žičja ◻ jôtra; 280 Vrbanj: jazik ◻ žejá ◻ jâtra + *OLA 44 Vrbanj: ja'zik ◻ žē'ja ◻ ut'robica*; 284 Vela Luka: jezík ◻ žēja ◻ jêtra; 286 Kučišće: jèzik ◻ žéd ◻ jêtra; 288 Lumbarda: jézík ◻ žēja ◻ jêtra; 289 Lastovo: jèzik ◻ žēja ◻ jêtra + *OLA 56 Lastovo: jé:zik ◻ žēja ◻ –*; 371 Frelištof (Jevišovka), Češka: jazik ◻ – ◻ jêtra; 372 Novo Selo (Devínska Nová Ves), Slovačka: jézík ◻ žāja ◻ – ; 373 Hrvatski Grob (Chorvátsky Grob), Slovačka: jèzik ◻ – smèt ◻ jêtra; 374 Jandrof (Jarovce), Slovačka: jézík ◻ žāja ◻ jêtre (pl. f.); 376 Pajngrt (Baum-

garten), Austrija: jèzik||dèzìk ◻ žàja ◻ jìčètre||dìčètre + OLA 148a Pajngrt: 'jezi:k ◻ žā:ja ◻ jìčètre; 377 Veliki Borištof (Großwarasdorf), Austrija: èzik ◻ žàja ◻ jàtre; 378 Filež (Nikitsch), Austrija: èzik||lezìk ◻ žàja ◻ jàtre (pl. f.); 379 Čemba (Schandorf), Austrija: èzik ◻ žìčèža ◻ jètra + OLA 147a Čemba: 'je:zik ◻ 'že:ža ◻ 'je:tra; 380 Bajngrob (Weingraben), Austrija: žèzik ◻ – ◻ žìetrallžàtralljàtra; 381 Stinjaki (Stinatz), Austrija: zìk ◻ žàja ◻ jìetre + OLA 146a Stinjaki: zi:k ◻ žā:ja ◻ jìètre; 382 Nova Gora (Neuberg), Austrija: jezìk ◻ žìčèda⁶ ◻ jìetra (pl. n.); 386 Bizonja (Bezenye) (Mađarska): jèzik ◻ – ◻ jètre (n.); 388 Koljnof (Kópháza), Mađarska: jèzik ◻ žàja ◻ jètra (pl. n.); 389 Hrvatski Židanj (Horvátzsidán), Mađarska: dèzik ◻ žàja ◻ dàtra; 390 Četar (Csatár), Mađarska: – ◻ – ◻ – ; 398 Hajmaš, Mađarska: jèzik ◻ žèđ (m.) ◻ – žìgèrica; OLA 25 Rukavac⁷: za'jik ◻ že:'ja ◻ 'jetra, jè:tra, u'troba

Komentar uz kartu 'jezik' (v. Dodatak 2)

Refleks *a* (+ njegov eventualni daljnji razvoj) zastupljen je od sjevera Istre razmjerno kontinuirano sve do srednjodalmatinskih otoka: zahvaća sjeverni, središnji i istočni dio Istre, primorske govore do Novoga Vinodolskoga, gotovo sve otočne čakavske govore (izuzev 215 Raba) osim najjužnijih te priobalne dalmatinske kopnene govore južno od Tribunja (256 Tribunj, 263 Trogir, 264 Kaštel Kambelovac, 268 Krilo Jesenice, alternativno i 261 Primošten).

Refleks *e* (+ njegov eventualni daljnji razvoj) zastupljen je u kopnenim čakavskim govorima Žumberka, Gorskoga kotara i Like, u 215 Rabu te u priobalnim kopnenim pp.⁸ između Senja i Sukošana (pp. 219 Senj, 241 Petrčane, 242 Stanovi, 246 Sukošan), alternativno i 261 Primošten. Vokal *e* kao jedini refleks kompaktno je zastupljen i na krajnjem jugu čakavskoga područja – na otocima Korčuli i Lastovu, u pelješkome Kučišću – te u govorima jugozapadne Istre.

U dijelu pp. javljaju se dvostrukosti tipa *alle* (*jazik||jezik*) – riječ je o pp. na zadarsko-šibenskome području, i to otočnima 244 Velome Ižu, 249 Salima, 255 Murteru i kopnenome, već spomenutome, 261 Primoštenu. Takva je situacija i u krčkome p.⁹ 207 Dubašnica. Refleks *a* zabilježen je u češkome (moravskome) 371 Frelištofu, u svim ostalim pp. izvan Hrvatske refleks je *e*.

Bez obzira je li riječ o *a* ili *e*, u većem dijelu čakavskoga područja refleks je, kao i u polaznome sustavu, nenaglašen. Od toga odstupaju krajnji južni pp. 286 Kučišće, 288 Lumbarda i 289 Lastovo, zatim 267 Grohote na Šolti te priobalni kopneni pp. 264 Kaštel Kambelovac, 268 Krilo Jesenice na splitsko-

⁶ Kružić ispod vokala označava redukciju u pravcu šva.

⁷ Punkt Rukavac nije ucrtan na kartu.

⁸ Kratica pp. označava množinu od punkt: punktovi.

⁹ Kratica p. znači punkt.

me području, p. 241 Petrčane na zadarskome području te govori u Gorskome kotaru. U p. 220 Brinje zabilježena je dvostrukost s refleksom u naglašenom i nenaglašenom položaju. U Gradišću je refleks nenaglašen samo u p. 283 Nova Gora te, uz naglasnu dvostrukost, u p. 378 Filež. U ostalim je gradišćanskim pp. naglašen.

Refleks polazno kratkoga i nenaglašenoga ϵ u 'jezik' u određenim je pp., osim razvoja u e ili a , zahvaćen i daljnjim promjenama. Tako je u dijelu pp. naknadno produljen: u 188 Studeni i 189 Kastvu došlo je do duženja u prednaglasnome položaju, a u 82a Ogulinu, 288 Lumbardi te alternativno u 220 Brinju i 289 Lastovu riječ je o duženju sekundarno naglašene penultime. U goranskome p. 81 Generalski Stol refleks je kratak i otvoren (ϵ), kao i u pp. 386 Bizonja, 388 Koljnof i 398 Hajmaš u mađarskome dijelu Gradišća. U p. 381 Stinjaki slog s refleksom ϵ je izgubljen.

Metateza je zastupljena u trećini čakavskih punktova: od sjevera Istre razmjerno kontinuirano sve do Dugoga otoka: zahvaća sjeverni, središnji i istočni dio Istre, primorske govore do Novoga Vinodolskoga, gotovo sve otočne čakavske govore do Dugoga otoka.

Metateza nije zastupljena u kopnenim čakavskim govorima Žumberka, Gorskoga kotara i Like, u priobalnim kopnenim pp. između Senja i Sukošana (pp. 219 Senj, 241 Petrčane, 242 Stanovi, 246 Sukošan), kao ni u govorima jugozapadne Istre, 207 Dubašnice, 215 Raba. Alternativno su zastupljeni primjeri s metatezom i bez nje u 244 Velom Ižu i 249 Salima. Južnije od tih pp., kao ni izvan Hrvatske, metateza nije zastupljena.

Komentar uz kartu 'žeđ' (v. Dodatak 4)

Refleks tipa a zahvaća otočne pp. od Cresa i Lošinja do zadarskoga područja s najjužnijim p. 249 Salima. Na otoku Krku potvrđen je samo u 207 Dubašnici, a na navedenom području izostaje u p. 240 Ugljan. Južnije od toga kompaktnog prostora ističe se samo jedan p. – 270 Ložišća na Braču.

Izvan Hrvatske refleks tipa a zahvaća veći dio gradišćanskih pp.

U većini pp. riječ je o imenici koja pripada a -osnovama. Među njima u malome broju pp. refleks je u nenaglašnom položaju. Gotovo u svim pp. refleks je dug (iznimke su pp. 169, 210, 275 i 280, alternativno 199 i 289; izvan Hrvatske pp. 374 i 388, alternativno 376, 381 i 379).

Kvantiteta je u dijelu pp. utjecala na daljnji razvoj, i to redovito u vidu zatvaranja ili diftongacije. Refleks tipa a je tako velariziran (\bar{a}) u pp. 206 Beli, 207 Dubašnica, 217 Susak, 226 Pag, 227 Silba, 239 Božava i alternativno 249 Sali; zamijenjen vokalom tipa o (\bar{o}) u pp. 228 Olib i 270 Ložišća; diftongiran u $\bar{u}a\bar{l}l\bar{u}a$ u pp. 216 Nerezine, 245 Kali i alternativno 249 Sali. Refleks tipa e

zatvoren je (ē) u žumberačkome 61 Jurkovu Selu, u goranskima 79 Vukovoj Gorici i 81 Generalskom Stolu, u istarskim pp. 166 Materadi, 175 Grdoselu, na otocima Pašmanu – 247 Banj, i Braču – 271 Pražnica, te u 398 Hajmašu, mađarskom dijelu Gradišća; diftongiran je (iē||iē||iē) u istarskim pp. 177 Pazinu, 179 Žminju, u otočnim govorima 240 Ugljana, hvarskom 279 Starom Gradu te izvan Hrvatske u 382 Novoj Gori i alternativno u 379 Čembi.

Komentar uz kartu 'jetra' (v. Dodatak 1)

Problematika razvoja *ę u 'jetra' u čakavskim je govorima isprepletena s problematikom rasprostiranja toga leksema u odnosu na lekseme s drugim korijenima (tipa žigerica, utrob(ic)a i sl.), o čemu usp. i kartu br. 54 L1657 'Печень человека' u leksičkome svesku OLA 'Čovjek' (OLA-LS7). Naime, leksem 'jetra' izostaje u nizu, većinom kopnenih, punktova od Istre (jug i jugozapad) sve do otoka Brača.

Refleks tipa *a* (+ eventualni daljnji razvoj) zastupljen je na kompaktnome, većinom otočnom području koje na sjeveru ide od 207 Dubašnice na Krku i 219 Senja, izostavljajući ostale krčke i sve cresko-lošinjske govore, preko Raba, dijelom Paga, Suska na jug sve do Hvara i Visa. Pritom je 219 Senj jedini kopneni govor s navedenim razvojem.

Refleks tipa *e* (+ eventualni daljnji razvoj) kompaktno se javlja na sjeverozapadu čakavskoga područja – u Istri (s iznimkom južnih i jugozapadnih govora 178 Rovinjsko Selo, 181 Gornji Rabac, 182 Glavani, 184 Rakalj, 185 Medulin, u kojima dolazi drugi leksem), Primorju do 210 Novoga Vinodolskoga, na Krku s iznimkom 207 Dubašnice, na Cresu i Lošinj, u Gorskom kotaru i Žumberku – te na krajnjemu čakavskom jugu – Korčuli, Lastovu i Pelješcu. Izvan toga područja zabilježen je samo u 255 Murteru.

Izvan Hrvatske refleks tipa *a* kompaktno je zastupljen u manjemu središnjem dijelu Gradišća (pp. 377 Veliki Borištof, 378 Filež i 389 Hrvatski Židanj, alternativno i 380 Bajngrob), drugdje je refleks tipa *e*.

Bilo da je riječ o vokalu tipa *a* ili tipa *e*, u svim je pp. refleks naglašen (zato na karti izostaje izoglosa nenaglašenosti) i gotovo je u svima dug. Kratak refleks zabilježen je samo u 216 Nerezinama, 255 Murteru te u gradišćanskima 371 Frelištofu, 373 Hrvatskome Grobu, 374 Jandrofu i 380 Bajngrobu. Kvantiteta je u dijelu pp. utjecala na daljnji razvoj, i to redovito u vidu zatvaranja ili diftongacije. Tako je kod refleksa tipa *a* došlo do njegove velarizacije (ā) (pp. 215 Rab, 217 Susak, 227 Silba, 239 Božava, 280 Vrbanj, u spomenutim gradišćanskim pp. 377, 378 i 389), do zamjene vokalom tipa *o* (ō) (u 228 Olibu te u hvarskom, s iznimkom Vrbanja, i viškim govorima na jugu) ili do diftongacije u *ūa*||*ūā* ili *ōā* (pp. 240 Ugljan i 245 Kali na zadarskome području). Kod reflek-

sa tipa *e* do zatvaranja u \bar{e} došlo je u nekim istarskim pp. (166 Materada, 173 Kaldir), u 206 Belome na Cresu, u goranskima 79 Vukovoj Gorici i 81 Generalskome Stolu i u žumberačkome 61 Jurkovu Selu. Diftongacija u $\bar{i}\bar{e}||i\bar{e}||j\bar{e}||i\bar{e}$, $\bar{i}\bar{e}$ ili $\bar{i}\bar{e}$ zabilježena je u sjevernim i središnjim istarskim govorima (168, 169, 170, 174, 176, 177, 179) i u dijelu Gradišća (pp. 376, 381, 382, alternativno i 379 i 380).

Tri izrađene karte svjedoče da je * ϵ iza palatalnih suglasnika *j*, *č*, *ž*, kako je i pretpostavljeno, u većem ili manjem broju čakavskih pp. dalo refleksu *a* i *e* (+ njihov eventualni daljnji razvoj). Refleksi tipa *a* na karti 'jezik' najšire su rasprostranjeni na čakavskom području u Hrvatskoj, sjevernije i južnije nego na druge dvije karte. Na karti 'žeđ' ti su refleksi unutar Hrvatske ograničeniji, ali su izvan Hrvatske bolje zastupljeni nego na ostalim kartama. Iako na karti 'jetra' ima najmanje potvrda (zbog zastupljenosti leksema s drugim korijenima), na njoj je najviše različitosti u daljnjem razvoju refleksa, dok je na karti 'jezik' takvih različitosti najmanje.

Sudjelovanjem u projektima izrade jezičnih atlasa – bilo nacionalnih, bilo nadnacionalnih, odnosno višejezičnih – nacionalnim se dijalektologijama otvara mogućnost novoga i drugačijeg pristupa jezičnim pojavama na terenu. Riječ je redovito o velikim i zahtjevnim projektima koji s jedne strane osiguravaju ujednačenu metodologiju istraživanja (terenski relativno ravnomjerno raspoređena mreža punktova, istražena prema jedinstvenome popisu pitanja) i s druge strane zoran prikaz rezultata na jezičnim kartama pomoću simbola, izoglosa i ostalih alata koje pruža lingvistička geografija.

Budući da je u cijelosti istraženo prema predviđenoj mreži punktova, čakavsko je narječje već sada spremno za uključivanje u budući Hrvatski jezični atlas, što ostala dva hrvatska narječja tek očekuje. Istovremeno se, kako smo to na trima kartama prikazali u drugome dijelu rada, time otvorila mogućnost izrade karata koje obuhvaćaju čakavsko narječje kao cjelinu i koje omogućuju novo, zornije promatranje poznatih (i nepoznatih) dijalektoloških pojava, utvrđivanje sličnosti među udaljenima i razlika među bliskim punktovima na terenu te povlačenje izoglosa različitih tipova.

Sudjelovanjem u OLA i ALE čakavsko je narječje, u okviru hrvatskoga jezika kao cjeline, uključeno u istraživanja u najširim slavističkim ili europskim razmjerima.

Za atlase sustavno prikupljena dijalektološka građa može služiti kao polazište za različita fonetsko-fonološka, morfološka, sintaktička, leksička i druga istraživanja u dijalektologiji, povijesti jezika, etimologiji, komparativistici i drugim disciplinama, ali prvenstveno za istraživanja i radove iz područja lingvističke geografije, koja bi se u okviru hrvatske dijalektologije u budućnosti trebala značajnije razviti.

Literatura

- ***1965; 2 – 1968; 3 – 1969/1970; 4 – 1970/1972; 5 – 1971/1974; 6 – 1972/1974; 7 – 1973/1975; 8 – 1874/1976; 9 – 1975/1977; 10 – 1976/1978; 11 – 1977/1979; 12 – 1978/1980; 13 – 1979/ 1981; 14 – 1980/1982... 21 – 1991/1993/1996 *Obščeslavjanskij lingvističeskij atlas: materialy i issledovanija* Moskva : Nauka I.
- ***1965. *Вопросник Общеславянского лингвистического атласа*. Москва.
- ***1971. Лингвистические и этнографические атласы и карты (аннотированный каталог) / Под ред. М.А. Бородиной. Л.: Изд-во БАН СССР.
- ***1975. *Atlas Linguarum Europae: Introduction*. Assen: Van Gorcum.
- ***1976. *Atlas Linguarum Europae: Premier Questionnaire*. Assen: Van Gorcum.
- ***1978. *Obščeslavjanskij lingvističeskij atlas : vstupitel'nyj vypusk* : Obščije principy ; Spravočnyje materialy. Moskva.
- ***1979. *Atlas Linguarum Europae : Second Questionnaire*. Assen: Van Gorcum.
- ***1981. *Fonološki opisi srpskohrvatskih/hrvatskosrpskih, slovenačkih i makedonskih govora obuhvaćenih Opšteslovenskim lingvističkim atlasom*. Sarajevo.
- ***1983. *Atlas Linguarum Europae*. Volume I: *Premier fascicule, Cartes et Commentaires*. Assen: Van Gorcum.
- *** *Диалектологический атлас русского языка. Центр Европейской части СССР*. Под ред. Р.И.Аванесова и С.В.Бромлей, вып. 1. Фонетика. М., 1986; вып. 2. Морфология. М., 1989; вып. 3, ч. 1. Лексика. М., 1998.
- ***1986. *Atlas Linguarum Europae*. Volume I: *Deuxième fascicule, Cartes et Commentaires*. Assen/Maastricht: Van Gorcum.
- ***1988. *Atlas Linguarum Europae*. Volume I: *Troisième fascicule, Cartes et Commentaires*. Assen: Van Gorcum.
- ***1988 . Прилози – Contributions XIII/1. SKONJE, ALINEI, MARIO 1997. *The Atlas Linguarum Europae after a quarter century. A new presentation. I: Atlas Linguarum Europae. Perspectives nouvelles en géolinguistique*. Roma: Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato.
- ***1990. *Atlas Linguarum Europae*. Volume I: *Quatrième fascicule, Cartes et Commentaires*. Assen/Maastricht: Van Gorcum.

- ***1997. *Atlas Linguarum Europae*. Volume I: *Cinquième fascicule, Cartes et Commentaires*. Roma: Poligrafico.
- ***1997. *Atlas Linguarum Europae Perspectives nouvelles en géolinguistique*. Roma: Poligrafico.
- ***1998. *Актуальные проблемы славянской лингвогеографии: Исследования по славянской диалектологии*, вып. 5. М.
- ***2002. *Atlas Linguarum Europae*. Volume I: *Sixième fascicule, Cartes et Commentaires*. Roma: Poligrafico.
- ***2007. *Atlas Linguarum Europae*. Volume I: *Septième fascicule, Cartes et Commentaires*. Roma: Poligrafico.
- Общеславянский лингвистический атлас. Серия фонетико-грамматическая*
OLA-FG1 – 1988. Выпуск 1. Рефлексы *ѣ / Под общ. ред. В. В. Иванова. — Белград.
- OLA-FG2 – 1990. Выпуск 2а. Рефлексы *ѣ / Гл. ред. В. В. Иванов. — М.: Наука.
- OLA-FG3 – 1990. Выпуск 2б. Рефлексы *ѣ. — Wrocław; Warszawa; Kraków.
- OLA-FG4 – 1994. Выпуск 3. Рефлексы *ьг, *ьгь, *ьл, *ьл / Под ред. Я. Басары и др. — Warszawa.
- OLA-FG5 – 2006. Выпуск 4а. Рефлексы *ь, *ь / Отв. ред. Д. Брозович. — Загреб.
- OLA-FG6 – 2003. Выпуск 4б. Рефлексы *ь, *ь. Вторичные гласные. — Скопје.
- OLA-FG7 – 2008. Выпуск 5. Рефлексы *о / Отв. ред. Т. И. Вендина, Л. Э. Калнынь. — М.: ИРЯ РАН.
- OLA-FG8 – 2011. Выпуск 6. Рефлексы *е / Отв. ред. Т. И. Вендина, Л. Э. Калнынь. — М.: ИРЯ РАН.
- Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная*
OLA-LS1 – 1988. Выпуск 1. Животный мир / Гл. ред Р. И. Аванесов. — М.: Наука.
- OLA-LS2 – 2000. Выпуск 2. Животноводство / Под ред. Я. Басары и др. — Warszawa.
- OLA-LS3 – Выпуск 3. Растительный мир / Гл. ред. А.И. Подлужный. — Минск, 2000.
- OLA-LS4 – 2012. Выпуск 4. Сельское хозяйство / Под ред. А. Ференчиковой и др. — Братислава.
- OLA-LS5 – 2007. Выпуск 6. Домашнее хозяйство и приготовление пищи / Отв. ред. Т. И. Вендина. — М.: ИРЯ РАН.
- OLA-LS6 – 2003. Выпуск 8. Профессии и общественная жизнь. — Warszawa.
- OLA-LS7 – 2009. Выпуск 9. Человек. — Kraków.

- BASARA, ANNA – JAN BASARA 1983. *Opisy fonologiczne polskich punktów "Ogólnosłowiańskiego atlasu językowego" 2: Małopolska*. Ossolineum.
- БЕРНШТЕЙН С. Б. – КЛЕПИКОВА Г. П. 1996. *О некоторых итогах работы над Общекарпатским диалектологическим атласом. Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования*. 1991–1993. М.
- BROZOVIĆ, DALIBOR 2005. *Prvo lice jednine*. Zagreb: Matica hrvatska.
- ДОНАДЗЕ, Н. З. 1996. *Второй вопросник Лингвистического атласа Европы. История вопроса, состояние работы*. – Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования. 1991–1993. М.
- FALIŃSKA, BARBARA 2001. *Leksyka dotycząca hodowli na tarach Ogólnosłowiańskiego atlasu językowego 1: Substantiva, 2: Verba i adiectiva*. Białystok.
- ИВАНОВ, В. В. 1996. Общеславянский лингвистический атлас (1958–1993). Итоги и перспективы. *Общеславянский лингвистический атлас. Материалы и исследования*. 1991–1993.
- МЕЛЬНИКОВА Т. Н. – СУХАЧЕВ Н. Л. *Лингвистические и этнографические атласы и карты. Аннотированный каталог*. Л., 1971 *Лингвистические атласы. Аннотированный библиографический указатель*. Л., 1984 *Восточно-славянские изоглоссы*, вып. 1–2. М., 1995–1998.
- MICHAŁK, FRIDO – WOLFGANG SPERBER 1983. Wopisanje fonologiskich systemow narječow serbskich informaciskich dypkow w Słowjanskim rěčnym atlasu. *Lětopis Instituta za serbski ludospyt: rjad A – rěč a literatura* 30/1, 1–24.
- NICHOLS, JOHANNA 1992. *Linguistic Diversity in Space and Time*. Chicago 1992.
- SIATKOWSKI, JANUSZ 2004. *Studia nad wpływami obcymi w Ogólnosłowiańskim atlasie językowym*. Warszawa
- SIATKOWSKI, JANUSZ 2005. *Słowiańskie nazwy wykonawców zawodów w historii i dialektach*. Warszawa.
- TOPOLIŃSKA, ZUZANNA 1982. *Opisy fonologiczne polskich punktów "Ogólnosłowiańskiego atlasu językowego" 1: Kaszuby, Wielkopolska, Śląsk*. Wrocław: Zakład Narod. im. Ossolińskich – Wydaw. Polskiej Akademii Nauk.
- ВИДОВЕСКИ Б. – З. ТОПОЛИЊСКА 2006. *Од историјата на словенскиот вокализам*. Skopje.
- VIERECK, WOLFGANG 2005. The Atlas Linguarum Europae – its linguistic and cultural significance. *Revue Roumaine de Linguistique* L/1–2, 73–92.
- ZDUŃSKA, HELENA 1984. *Opisy fonologiczne polskich punktów "Ogólnosłowiańskiego atlasu językowego" 3: Mazowsze*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

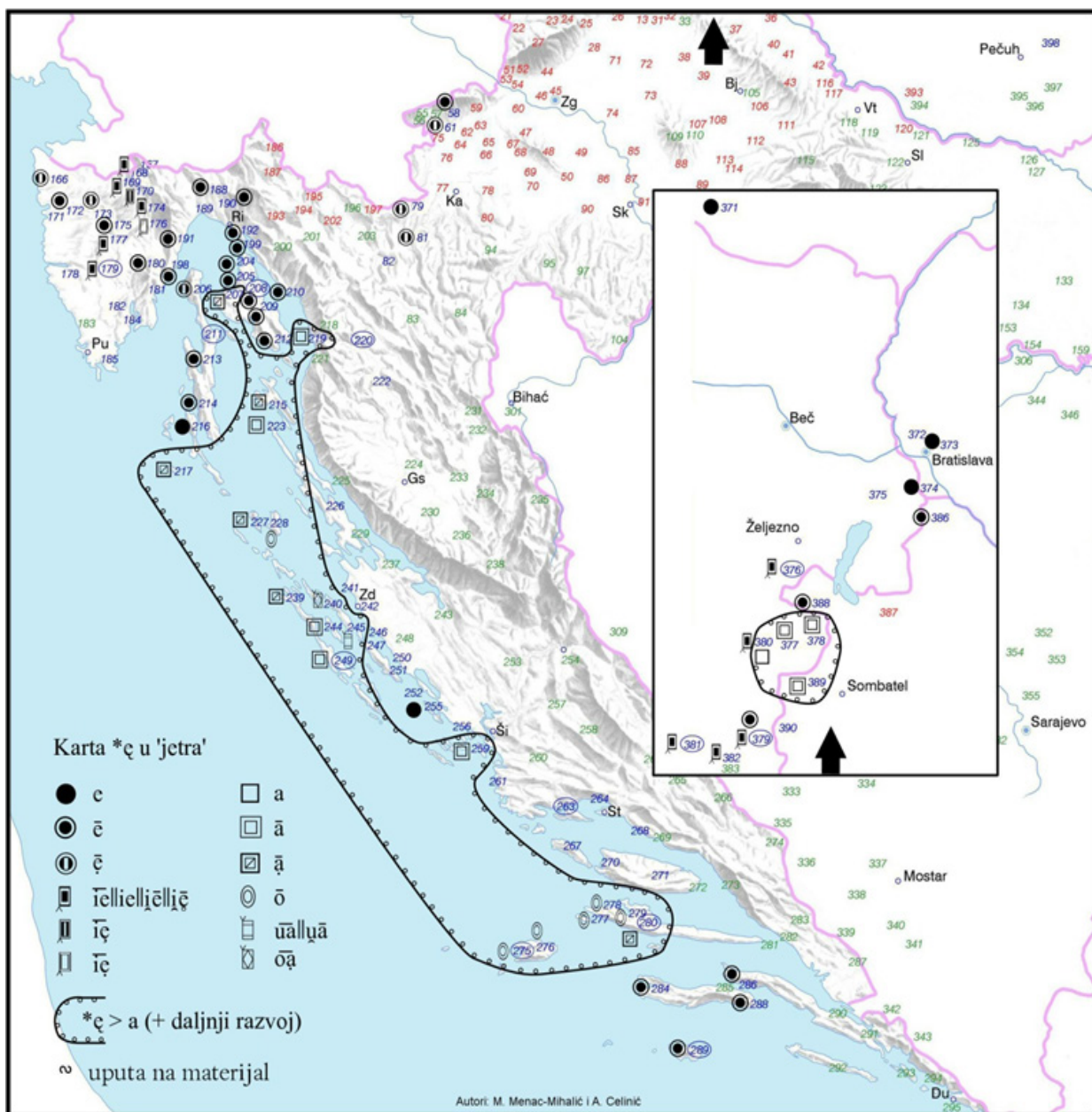
The Čakavian Dialect in Linguistic Atlases (with Maps of the Development of *ę in ‘jezik’, ‘jetra’, ‘žed’)

Summary

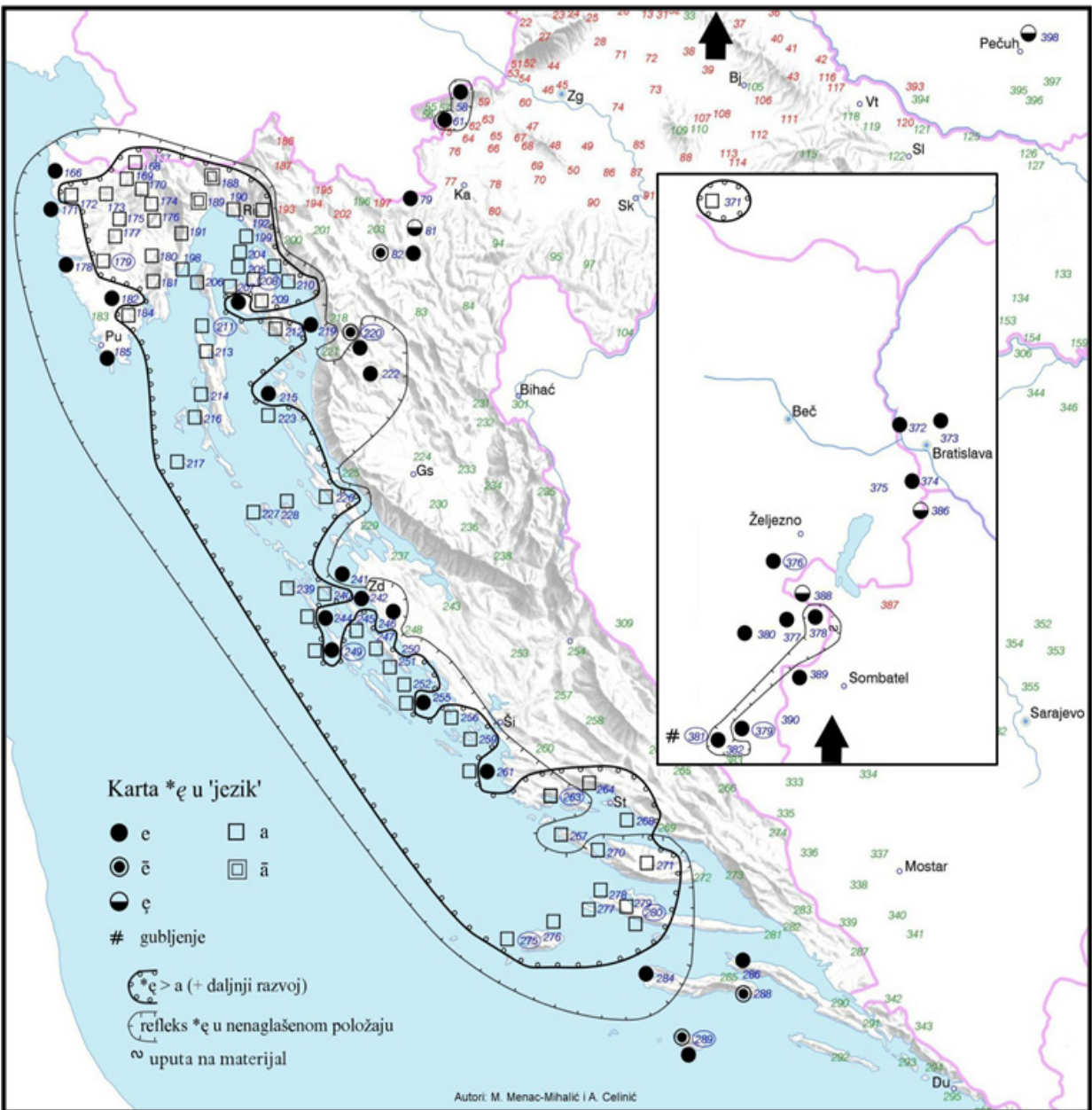
The article discusses the Čakavian dialect in the *Pan-Slavic Linguistic Atlas* and *European Linguistic Atlas*. Premised on Slavic Linguistic Atlas and Croatian Linguistic Atlas data, the authors have created three dialectal maps: *j/ę/zɣkъ, *ž/ę/dja, *j/ę/tra.

Ključne riječi: čakavsko narječje, jezični atlas, Općeslavenski jezični atlas, Hrvatski jezični atlas, dijalektološka karta

Key words: Čakavian dialect, linguistic atlas, Pan-Slavic Linguistic Atlas, European Linguistic Atlas, Croatian Linguistic Atlas, dialectal map

Dodatak 1: Karta *ę u 'jetra' u čakavskim punktovima
prema građi za HJA i OLA

Dodatak 2: Karta *e u 'jezik' u čakavskim punktovima prema građi za HJA i OLA

Dodatak 3: Karta G. Zdunjska: F 1402 Nsg *j/ě/zykъ (OLA-FG2) →

КОММЕНТАРИЙ

F 1402 Nsg *j/ε/zykь

В македонских пунктах рефлексы *o, a* восходят к *q < *q* после *j*; *i* — результат редукции *e < *ε* в предударном слоге. В восточнославянских говорах рефлекс *не a* вторичного происхождения (см. Введение).

В пп. 3—4, 6—10, 12—16, 18, 146, 148 рефлексы являются результатом позднейшего передвижения ударения с конечного слога.

В пп. 8, 10, 13, 14, 16, 19, 146 отмечена ассимиляция *j + i*.

В пп. 22—25, 37 представлена метатеза *ix > zi*.

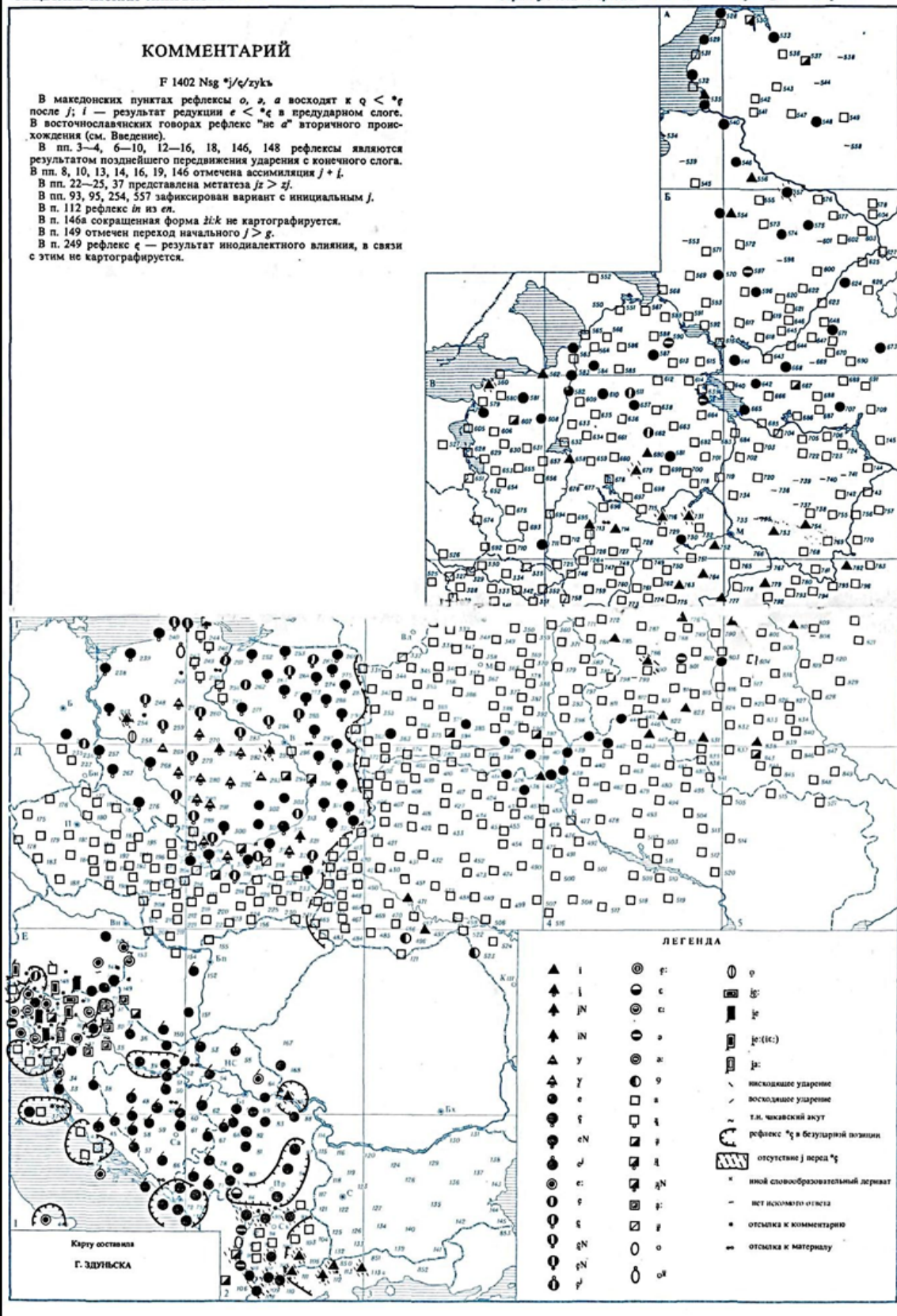
В пп. 93, 95, 254, 557 зафиксирован вариант с начальным *j*.

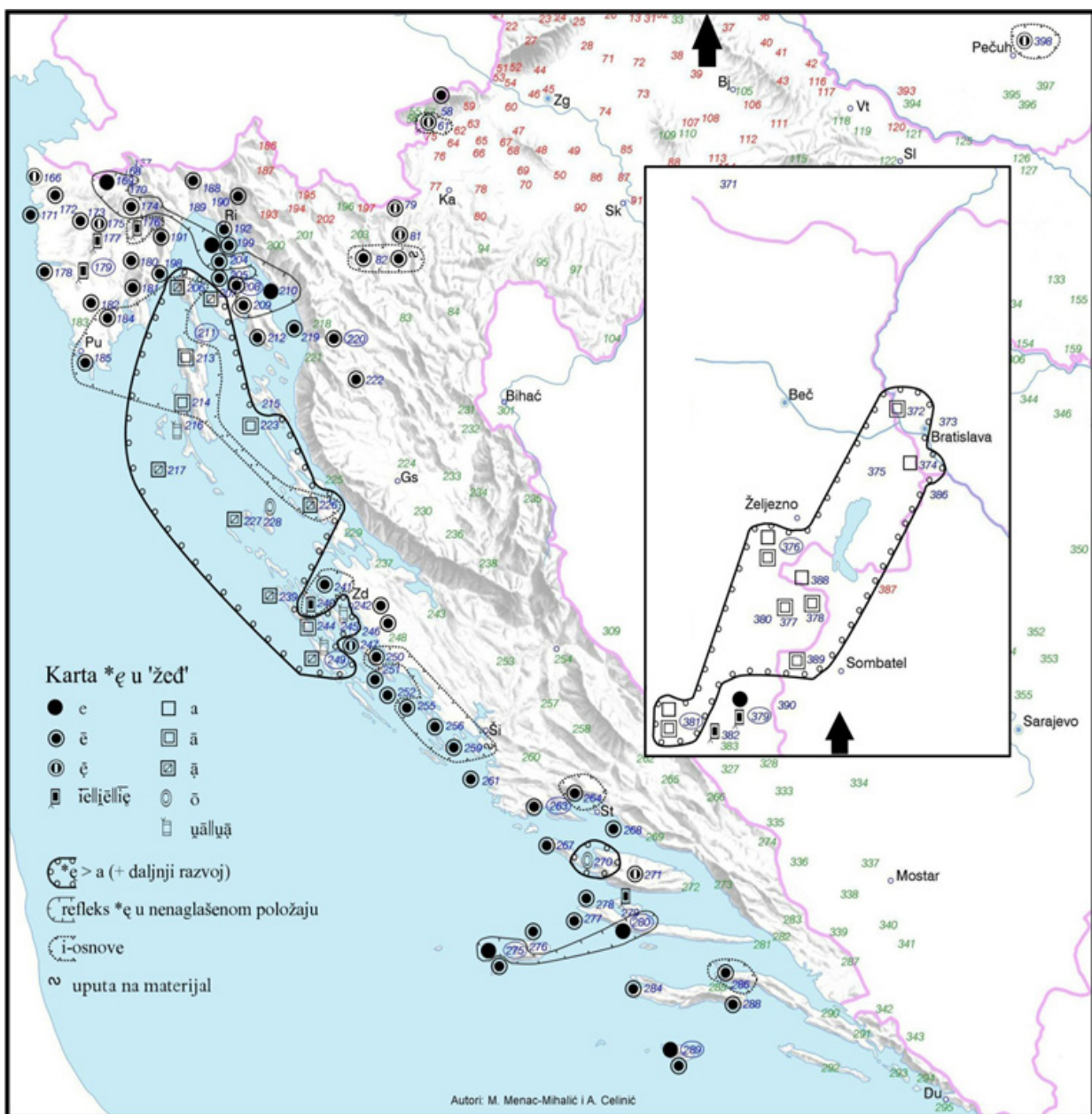
В п. 112 рефлекс *in* из *en*.

В п. 146а сокращенная форма *žik* не картографируется.

В п. 149 отмечен переход начального *j > g*.

В п. 249 рефлекс *ε* — результат инодиалектного влияния, в связи с этим не картографируется.

Dodatak 4: Karta *e u 'žed' u čakavskim punktovima prema građi za HJA i OLA

Dodatak 5: Karta T. Logar: FP (Sm) 1040 Nsg *ž/ę/dja (OLA-FG2) →

КОММЕНТАРИЙ

FP (Sm) 1040 Nsg *z/ε/dja

Кроме формы, заданной в вопросе, картографируются другие словоформы и словообразовательные дериваты с корнем *zεd- (*zεda, *zεdy, *zεdъ, *zεdъ, *zεdъ, *zεdъ, *zεdъ, *zεdъ, *zεdъ, *zεdъ).

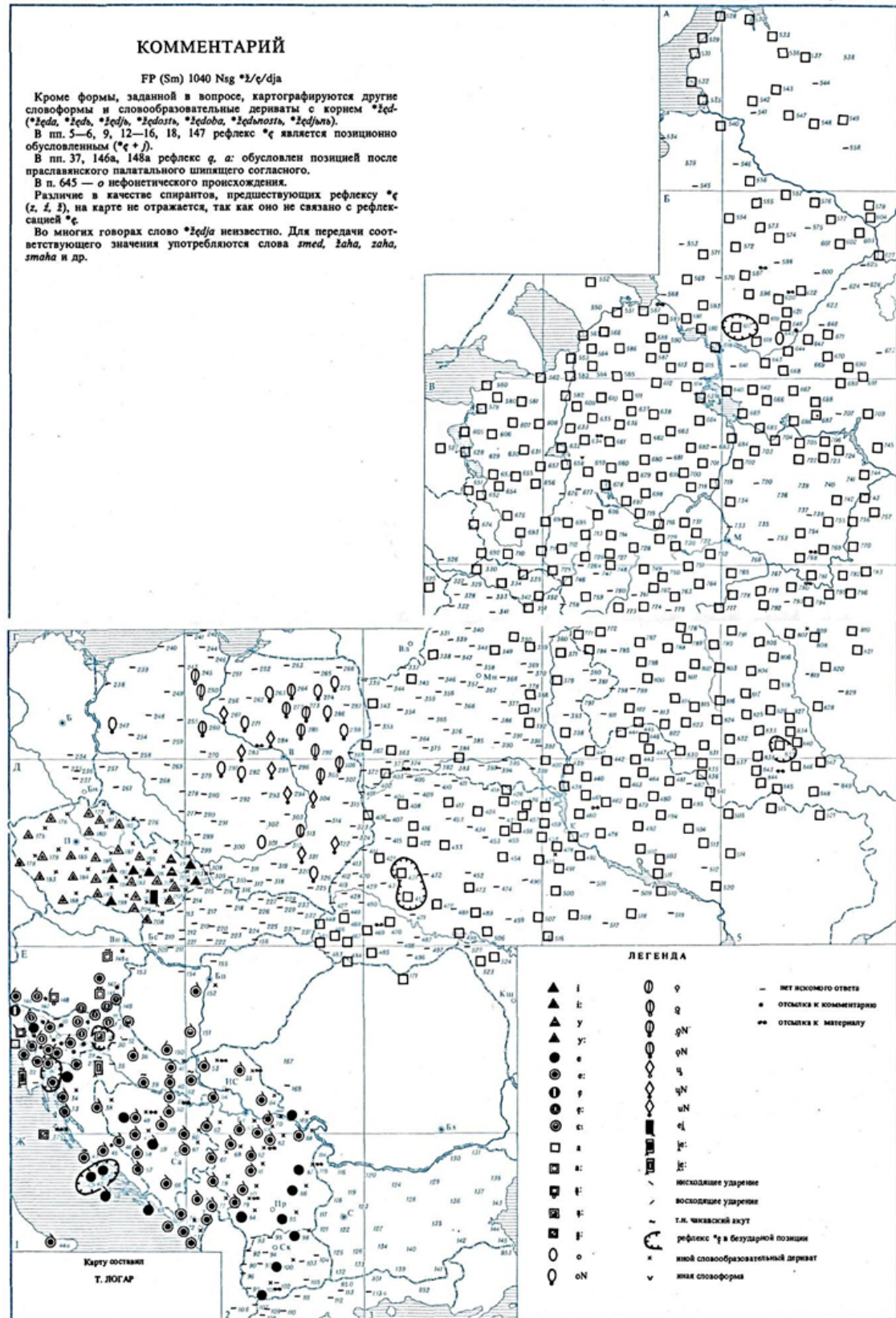
В пп. 5—6, 9, 12—16, 18, 147 рефлекс *ε является позиционно обусловленным (*ε + j).

В пп. 37, 146а, 148а рефлекс ε: обусловлен позицией после праславянского палатального шипящего согласного.

В п. 645 — о нефонетического происхождения.

Различие в качестве спирантов, предшествующих рефлексу *ε (z, z, z), на карте не отражается, так как оно не связано с рефлексией *ε.

Во многих говорах слово *zεdja неизвестно. Для передачи соответствующего значения употребляются слова *zmed, zaha, zaha, ztaha* и др.

Карту составил
Т. ЛОГАР

